

Religie zonder God

Ronald Dworkin

AUP

Oorspronkelijke uitgave: Ronald Dworkin, *Religion without God*, Harvard University Press, 2013 [ISBN 978-0-674-72682-6]
Copyright © 2013 by Ronald Dworkin
Vertaling: Suzan Schönbeck

Afbeelding omslag: Philip Provily
Ontwerp omslag: Suzan Beijer
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8964 697 2
e-ISBN 978 90 4852 401 3 (pdf)
e-ISBN 978 90 4852 402 0 (e-Pub)
NUR 719 | 728

© R. Dworkin / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Voor Tom – die mij naar de mysteries van
het seculiere temperament leidde

En voor Reni – voor altijd

Inhoudsopgave

Noot van de uitgever	9

Religie zonder God

1. Religieus atheïsme?	13
Inleiding	13
Wat is religie? De metafysische kern	18
Religieuze wetenschap en religieuze waarde	25
Mysterie en kenbaarheid	30
Onpersoonlijke goden: Tillich, Spinoza en pantheïsme	31
2. Het universum	39
Natuurkunde en het sublieme	39
Hoe kan schoonheid als leidraad voor onderzoek dienen?	44
Maar wat voor schoonheid kan dit zijn?	51
Symmetrie?	54
Is het mogelijk dat het heelal er gewoonweg is?	58
Onvermijdelijkheid en het universum	62
De schoonheid van onvermijdelijkheid	71
3. Godsdienstvrijheid	77
De constitutionele uitdaging	77
Gaat godsdienstvrijheid alleen over God?	79
Vrijheid onbeheersbaar?	84
Conflict binnen vrijheid	88
Is er werkelijk een recht op godsdienstvrijheid?	91
De nieuwe godsdienstoorlogen	96
4. Dood en onsterfelijkheid	103

Noten 111

Index 117

Noot van de uitgever

Dit boek is gebaseerd op de *Einstein Lectures* die Ronald Dworkin in december 2011 aan de Universiteit van Bern gegeven heeft. Hij was van plan om zijn behandeling van dit onderwerp de daaropvolgende jaren verder uit te breiden, maar in de zomer van 2012 werd hij ziek en had hij slechts tijd om enkele correcties in de originele tekst aan te brengen voor hij in februari 2013 overleed. De uitgever wil graag Hillary Nye, promovendus aan de NYU School of Law, bedanken voor haar waardevolle onderzoeksbijdrage aan de totstandkoming van dit boek. Professor Dworkins onderzoek werd gesubsidieerd door de Filmon D'Agostino and Max E. Greenberg Foundation van de NYU School of Law.

Religie zonder God

1. Religieus atheïsme?

Inleiding

De centrale gedachte van dit boek is dat religie dieper gaat dan God. Religie is een diepgeworteld, stellig en allesomvattend wereldbeeld: het stelt dat een inherente, objectieve waarde alles overstijgt, dat de wereld en zijn schepselen ontzagwekkend zijn, dat het menselijk leven zin en het universum orde heeft. Het geloof in een god is slechts een mogelijke uitkomst of gevolgtrekking van dat diepgewortelde wereldbeeld. Natuurlijk, goden zijn de mensheid op vele manieren tot nut geweest: ze beloofden een leven na de dood, verklaarden stormen en kozen partij tegen vijanden. Maar een belangrijk deel van hun aantrekkingskracht is hun veronderstelde prestatie de wereld met waarde en zin gevuld te hebben. De overtuiging dat een god waarde onderschrijft, vooronderstelt echter, zoals ik zal betogen, een hieraan voorafgaande overtuiging van het onafhankelijk bestaan van waarde. Die overtuiging kunnen ook niet-gelovigen hebben. Dus theïsten delen met sommige atheïsten een overtuiging die fundamenteeler is dan wat hen scheidt, en dat gedeelde geloof zou daarom een basis kunnen gaan vormen voor betere communicatie tussen beide groepen.

De bekende strikte scheiding tussen religieuze en niet-religieuze mensen is te grof. Vele miljoenen mensen die zichzelf als atheïst beschouwen, hebben overtuigingen en ervaringen gelijkwaardig aan en net zo diepzinnig als gelovigen en die door deze laatste groep als religieus beschouwd worden. Zij zeggen dat hoewel ze niet geloven in een 'persoonlijke' god, ze desalniettemin geloven in een 'kracht' in het universum 'groter dan wij zijn'. Ze voelen een onontkoombare verantwoordelijkheid om hun leven goed te leven met gepast respect voor het leven van anderen. Ze zijn trots op een goed geleefd leven en hebben soms ontoestembare spijt van een leven

dat zij, achteraf gezien, verspild achten. Ze vinden de Grand Canyon niet alleen boeiend, maar van een adembenemende en mysterieuze schoonheid. Ze zijn niet slechts geïnteresseerd in de nieuwste ontdekkingen over het enorme heelal, maar zijn erdoor gefascineerd. Voor hen zijn deze ontdekkingen niet slechts een kwestie van een intuïtieve en anderszins onverklaarbare reactie. De ontdekkingen tonen aan dat de kracht en het wonder dat zij aanvoelen echt bestaat, net zo goed als de planeten of pijn, en dat een morele waarheid en een natuurwonder niet alleen ontzag oproepen, maar ook ontzag uitschreeuwen.

Er zijn beroemde en poëtische uitingen van hetzelfde standpunt. Albert Einstein zei dat hij, hoewel atheïst, een zeer religieus man was.

Te weten dat wat onbegrijpelijk lijkt echt bestaat, zichzelf manifesterend als de hoogste wijsheid en de meest stralende schoonheid die onze afgestompte zintuigen slechts in haar meest primitieve vorm kan begrijpen – deze kennis, dit gevoel, staat aan de basis van de ware religiositeit. In die zin, en in die zin alleen, behoor ik tot de gelederen van de vrome godsdienstige mensen.¹

Percy Bysshe Shelley noemde zichzelf een atheïst die desalniettemin voelde dat 'De verschrikkelijke schaduw van een onzichtbare macht / Zweeft onopgemerkt onder ons'.² Gelovige filosofen, historici en sociologen dringen aan op een beschouwing van religieuze ervaringen met ruimte voor religieus atheïsme. William James zei dat een van de twee essentiële elementen van religie het besef van grondbeginselen is: in zijn woorden, dat er 'dingen in het universum' zijn 'die het laatste woord hebben'.³ Theïsten schrijven die rol toe aan een god, maar een atheïst zou kunnen denken dat het belang van het leiden van een goed leven het laatste woord heeft, en dat die verantwoordelijkheid geen ander fundament heeft of nodig heeft.

Rechters moeten 'religie' vaak definiëren in de context van het recht. Toen het parlement een uitzondering voor 'gewetensbezwaarden' instelde voor mannen van wie de religie het niet toeliet in militaire dienst te treden, moest het Amerikaanse hooggerechtshof bijvoorbeeld beslissen of een atheïst met morele bezwaren tegen indiensttreding ook in aanmerking kwam voor die uitzondering. De beslissing was van wel.⁴ In een ander geval verklaarde het hof, gevraagd om de grondwettelijke godsdienstvrijheid te interpreteren, dat er vele godsdiensten in de Verenigde Staten gedijen die geen god erkennen, iets dat het hof 'seculier humanisme' noemde.⁵ Gewone mensen zijn 'religie' bovendien gaan gebruiken in contexten die niets met goden of onzegbare krachten te maken hebben. Ze zeggen dat Amerikanen een godsdienst van hun grondwet maken, en dat voor sommige mensen honkbal een religie is. Deze toepassingen van de term 'religie' zijn natuurlijk slechts metaforisch, Ze lijken echter niet afhankelijk van opvattingen over God, maar meer van diepe overtuigingen in het algemeen.

De uitdrukking 'religieus atheïsme' is dus, verassend genoeg, niet een *contradictio in terminis*; religie is niet beperkt tot het theïsme in de letterlijke zin van het woord. Maar de formulering kan nog steeds als verwarrend worden ervaren. Zou het voor de helderheid niet beter zijn om 'religie' te bewaren voor het theïsme, en te zeggen dat Einstein, Shelley en de anderen 'gevoelige' of 'spirituele' atheïsten zijn? Maar op het tweede gezicht biedt het vergroten van het religieuze terrein helderheid bij het verduidelijken van het belang van wat op dat terrein wordt gedeeld. Richard Dawkins zegt dat Einsteins taal 'destructief misleidend'⁶ is, omdat helderheid om een scherp onderscheid vraagt tussen het geloof dat het heelal door fundamentele fysische wetten wordt beheerst, zoals Einstein volgens Dawkins bedoelde, en de overtuiging dat het wordt beheerst door iets 'bovennatuurlijks', wat volgens Dawkins het woord 'religie' suggereert.

Maar Einstein bedoelde veel meer te zeggen dan dat het universum wordt beheerst door fundamentele fysische wetten. Zijn door mij geciteerde visie is in een belangrijk opzicht een bekrachtiging van het bovennatuurlijke. De schoonheid en sublimiteit waarvan hij zei dat we die slechts als zwakke afspiegeling konden bereiken, zijn geen onderdeel van de natuur; ze zijn iets *bovennatuurlijks* wat niet kan worden bevat, zelfs niet door het begrijpen van de meest fundamentele natuurkundige wetten. Het was Einsteins overtuiging dat het universum doordrongen is van een bovenzintuiglijke en objectieve waarde, een waarde die noch een natuurlijk fenomeen, noch een subjectieve reactie op natuurlijke fenomenen is. Dat zorgde ervoor dat hij volhardde in zijn eigen religieuze overtuiging. Geen andere beschrijving zou de aard van zijn geloof beter in woorden kunnen vangen, dacht hij.

We zouden Einstein zijn eigen definitie moeten toestaan, de geleerden hun brede categorieën, en de rechters hun interpretaties. Religie, zouden we kunnen stellen, betekent niet noodzakelijkerwijs een geloof in God. Maar, ervan uitgaande dat iemand religieus kan zijn zonder te geloven in een god, wat betekent het dan om religieus te zijn? Wat is het verschil tussen een religieuze houding tegenover de wereld en een niet-religieuze houding? Dat is een moeilijke vraag, omdat 'religie' een verschillend te interpreteren begrip is.⁷

Dat wil zeggen, mensen die het begrip hanteren zijn het er niet helemaal over eens wat het betekent: wanneer ze het hanteren, nemen ze een standpunt in over wat het *zou moeten* betekenen. Toen Einstein zichzelf religieus noemde, had hij wellicht iets anders in gedachten dan William James toen hij bepaalde ervaringen als religieus bestempelde, of dan de rechters van het hooggerechtshof toen ze zeiden dat atheïstische overtuigingen als religieuze in aanmerking konden komen. Dus we moeten onze vraag in die geest overwegen. Welke versie van religie zou het meest veelzeggend zijn om te gebruiken?

We zullen dit probleem behandelen. Maar eerst moeten we stilstaan bij de achtergrond waartegen we deze kwestie bekijken. Godsdienstoorlogen zijn, net als kanker, een vloek van onze soort. Mensen vermoorden elkaar overal ter wereld omdat zij elkaars goden haten. Op minder gewelddadige plekken, zoals in Amerika, vecht men voornamelijk in de politieke arena, op elk niveau, van de landelijke politiek tot de plaatselijke schoolraad. De felste strijd woedt dan ook niet tussen verschillende genootschappen van goddelijke religies, maar tussen fanatieke gelovigen en de atheïsten die zij als immorele heidenen beschouwen die niet te vertrouwen zijn en van wie het groeiende aantal de gezondheid en integriteit van de politieke gemeenschap bedreigt.

De fanatici hebben, althans tot op heden, grote politieke macht in Amerika. Het zogenaamde *religious right* is een groep kiezers die nog steeds gretig het hof gemaakt wordt. De politieke macht van religie heeft, zoals te verwachten, een tegengestelde – maar nauwelijks gelijkwaardige – reactie uitgelokt. Militant atheïsme, hoewel politiek inert, is nu een groot commercieel succes. Niemand die zich atheïst noemt, zou in Amerika ooit voor een belangrijke publieke functie verkozen kunnen worden. Tegelijkertijd is Richard Dawkins' boek *The God Delusion* (2006) miljoenen keren verkocht en vullen tientallen andere boeken die religie veroordelen als bijgeloof de schappen van de Amerikaanse boekhandels. Boeken die God bespotten waren decennia geleden zeldzaam. Religie betekende een Bijbel, en niemand vond het de moeite waard om de eindeloze hoeveelheid fouten in het bijbelse schepingsverhaal te benoemen. Dat is nu wel anders. Geleerden wijden hele carrières aan het weerleggen van wat ooit, voor degenen die zo enthousiast hun boeken kopen, te onnozel om te weerleggen leek.

Als we God van religie kunnen scheiden – als we erachter kunnen komen wat het religieuze standpunt werkelijk is en waarom het geen bovennatuurlijk wezen nodig heeft of

veronderstelt – dan zijn we misschien in staat om tenminste de verhitte strijd te bekoelen door wetenschappelijke vraagstukken te scheiden van waardevraagstukken. De nieuwe godsdienstoorlogen zijn nu eigenlijk cultuuroorlogen. Ze gaan niet alleen over wetenschapsgeschiedenis – over wat de beste verklaring voor de ontwikkeling van de mensheid is, bijvoorbeeld – maar fundamenteeler over de betekenis van het menselijk bestaan en wat goed leven betekent. Zoals we zullen zien, vereist logica een scheiding tussen de wetenschappelijke en waardedelen van orthodoxe goddelijke religie. Wanneer we deze op een goede manier scheiden, ontdekken we dat ze volledig onafhankelijk zijn: het waardedeel is niet afhankelijk – kan niet afhankelijk zijn – van het bestaan of de historie van enige god. Als we dit accepteren, verkleinen we zowel de grootte als het belang van de oorlogen enorm. Ze zouden niet langer cultuuroorlogen zijn. Deze ambitie is utopisch: gewelddadige en niet-gewelddadige godsdienstoorlogen weerspiegelen diepere haat dan filosofie kan behandelen. Maar een beetje filosofie zou kunnen helpen.

Wat is religie? De metafysische kern

Wat zouden we dan als een religieuze houding moeten beschouwen? Ik zal proberen een redelijk abstracte en daarom algemene beschrijving te geven. De religieuze houding accepteert de volledige, onafhankelijke realiteit van waarde. Ze accepteert de objectieve waarheid van twee centrale oordelen over waarde. De eerste stelt dat het menselijke leven een objectieve betekenis of belang heeft. Iedere persoon heeft een aangeboren en onontkoombare verantwoordelijkheid om van zijn leven een succes te maken: dit betekent een goed leven leiden, ethische verantwoordelijkheden tegenover jezelf accepteren evenals morele verantwoordelijkheden tegenover anderen, niet alleen als we dit zelf toevallig belangrijk vinden, maar omdat